

K diskusii o rasizme v rozvoji: Od teórie k politickej praxi

TOMÁŠ PROFANT

Institute of International Relations, Prague, Czech Republic

Comenius University, Bratislava, Slovakia

E-mail: profant@iir.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7382-9467>

On the Discussion about Racism: From Theory to Political Practice

DOI: <<https://doi.org/10.32422/mv.1708>>.

Ďakujem prispievateľom a prispievateľke do tohto fóra za niektoré cenné komentáre. Pokúsim sa množstvo kritických postrehov adresovať v čo najkoherentnejších celkoch. V prvej časti sa venujem otázke rasizmu v teórii závislosti. V ďalšej roli intelektuálov a intelektuálok v spoločnosti a kritike ich nadradenej pozície, ako aj otázky, či je lepšie menej zjavné a ostré formy rasizmu v zdanlivo progresívnych aparátoch kritizovať, alebo ich považovať za časti procesu rozvoja anti-rasistickej identity a tiež otázky intencionality a definície pojmu „rasistka“. Nasledujúca časť sa pasuje s otázkou, či je možné, aby (rasovo) znevýhodnení boli rasisti a čo sa deje s rasizmom počas globálnych mocenských zmien. Predposledná časť diskutuje o zmysluplnosti analýzy rasizmu v rozvojovom diskurze a posledná o problematike hovorenia subalterných a otázky banalizácie silnejších foriem rasizmu. Tvrdenia, ktoré len vyvraciam, ale nikam neposúvajú diskusiu o rasizme, sú v poznámkach pod čiarou.

JE TEÓRIA ZÁVISLOSTI RASISTICKÁ?

Za najdôležitejší argument považujem otázku, ku ktorej dochádza O. Slačálek a ktorá sa dá takto posunúť: Je teória závislosti rasistická? Inými slovami, dá sa za rasistickú považovať eurocentrická teória vychádzajúca z kritiky nerovného vzťahu medzi rasovo odlišovanými skupinami? Cestou k odpovedi je argument, že o rasizmus ide až v kontexte dominantného diskurzu. Teória závislosti bola kritizovaná za svoj eurocentrismus a je nesporné, že je pevne usadená v rozvojovom diskurze. Reprodukujúce linearitu rozvoja, jej základom je modernizačný diskurz a cieľom rozvoja je obraz Západu (Manzo 1991). Otázkou je, prečo by diskurz (či presnejšie „bod ohybu“, Foucault 2002: 101) rozvojovej spolupráce (či modernizačný diskurz) mal byť a diskurz teórie závislosti nemal byť považovaný za rasistický. Azda je formulácia, že o rasizmus ide až „v kontexte dominantného diskurzu“ (Profant 2020: 24) nepresná a mal som napísať „v súlade s“ alebo „neodporujúce“ dominantnému diskurzu. Tým sa tiež nemyslí celý rozvojový diskurz, ten je dnes zjavne nekoherentný. Myslí sa tým jeho stále ešte dominantná časť založená na metodologickom nacionalizme (Beck 2003: 453), ktorý ignoruje vzťahy medzi rozvojovým diskurzom rasizovanými aktérmi. Namiesto tematizácie vzťahov mimo štátu – najmä v globálnej ekonomike – sa zameriava na problematiku nachádzajúcu sa primárne vnútri štátov – napríklad vzdelávanie, či dobré vládnutie. Rasizmus je nerovný sociálny vzťah a ignorovanie tohto vzťahu ho v rozvojovom diskurze reprodukuje, jeho kritika

naopak ide proti nemu. Práve táto kritika je základom teórie závislosti, a preto by teória závislosti nemala byť považovaná za rasistickú.

AKÁ JE ÚLOHA INTELEKTUÁLOK?

Slačálek píše, že podľa mňa „*akýkoľvek popis odlišností, pokiaľ zároveň neobsahuje štrukturalistickú kritiku predpokladov nerovnosti*“ (Slačálek 2020: 97), je rasistický.¹ Zrejme nie „*akýkoľvek*“, ale mnohé popisy týkajúce sa napríklad HDP, ale aj vzdelanosti obyvateľstva, takými v mocensky a historicky rasovo rozdelenom svete sú. Pripisujú nerovné hodnoty skupinám a zároveň neproblematizujú vzťah medzi týmito skupinami. Upevňujú v nás teda hierarchické vnímanie odlišných skupín.

Nemyslím si však, že by tento prístup „*favorizoval aktérov, ktorí majú dosť kultúrneho kapitálu, aby kontextualizovali do štruktúrnych súvislostí*“ (Slačálek 2020: 97). Oni sú (či skôr my sme) samozrejme favorizovaní vo všeobecnosti. To je pozícia intelektuálov a intelektuálok v spoločnosti. Existuje však omnoho viac aktérov s rovnakým kultúrnym kapitálom, ktorí ale do štruktúrnych súvislostí nekontextualizujú. A nepochybujem, že globálne vzdelávanie má potenciál vychovať ešte viac aktérov, ktorí takejto kontextualizácie budú schopní. Zdá sa mi, že podľa Slačálka je schopnosť kritizovať nerovný vzťah akási ťažko pochopiteľná akademická disciplína. To možno platí o niektorých textoch postkoloniálnej teórie, avšak rozhodne to neplatí o dostupných učebných pomôckach vychádzajúcich z tejto teórie.

Slačálokova zovšeobecňujúca kritika intelektualizmu je potom sporná aj v širšom zmysle. Problémom totižto nie je samotná nerovnosť aktérov (či moc medzi nimi), ale nebezpečenstvo, ktoré z tejto nerovnosti plynie. Foucaultovými slovami: „*[M]oc je vzťah. Vzťah, v ktorom jeden usmerňuje konanie iných. A neexistuje dôvod, prečo by tento spôsob usmerňovania konania ultimátne nemohol mať výsledky, ktoré sú pozitívne, hodnotné, zaujímavé a tak ďalej*“ (Foucault 1988: 11–13). Kritika dominancie expertov nie je ničím novým (pozri napr. Illich 1978), ale problémy, ktoré konkrétna expertnosť vytvára, je treba preukázať. V diskusii nestačí vo všeobecnosti kritizovať nadradenosť, keďže tá môže byť pozitívna, kritika by sa mala zamerať na jasne označený problém, ktorý z nadradenosti expertov vyvstal v rámci jasne definovanej situácie.² Akademici či intelektuálky sa len ťažko môžu zbaviť pocitu nadradenosti, pretože sú (skonštruovaní ako) nadradení. Inými slovami, spoločnosť ich vníma a uznáva ako nadradených. Otázkou je, ako s touto nadradenosťou narábajú. Slovami Spivak citujúcej Marxa: „*malí farmári sa nemôžu reprezentovať [v zmysle obhajovať]; musia byť reprezentovaní*“ (Spivak 1994: 71). Úlohou intelektuálok je obhajovať záujmy podrobených, v diskusii s nimi sa zbavovať svojich privilégií a pokúšať sa im porozumieť (Profant 2015a: 49).

Zdá sa, akoby Slačálokovi aktéri s menším kultúrnym kapitálom neboli podrobení, ale tí, ktorí sa dopúšťajú rasizmu intencionálne, alebo sú svojim každodenným správaním jeho súčasťou a príčinou, avšak nemajú taký kultúrny kapitál ako intelektuáli. Napríklad by mohlo ísť o zamestnancov v aparáte rozvojovej spolupráce. Nepatrnosťou kultúrneho kapitálu niektorých úradníkov v medzinárodných organizáciách si naozaj nie som istý, najmä však súhlasím s prístupom kritickéj teórie, že úlohou intelektuálov (či akademičiek) je kritizovať problematické javy v spoločnosti a tým sa snažiť o jej zmenu. Využitie moci v prospech podrobených, ktorú má intelektuálka k dispozícii, je teda podľa môjho názoru jej povinnosťou a nie problémom.

Z tohto hľadiska nie je posun v roli spoločenského vedca na „*vyšetrovateľa*“ (Slačálek 2020: 93), ktorý analyzuje „*zdanlivo nevinné*“ (Profant 2020: 22), teda vinné, diskurzívne hierarchie problematický, ale je naopak vítaný. Spoločenská vedkyňa sa má aktívne politicky angažovať a napríklad kritizovať rasizmus všade tam, kde ho nachádza.

V tomto ohľade môže byť plodné diskutovať a najmä skúmať proces rozvoja identity, o ktorom píše M. Krenčeyová. Vnímanie alebo vyjadrenia rozvojových pracovníkov a pracovníčok môže byť totižto interpretované ako súčasť procesu vysporiadania sa s vlastnou

rolou v kontexte globálnej nerovnosti a to sa M. Krenčeyovej „*zdá konštruktívnejšie ako autorom skôr nediferencované označovanie niečoho za rasistické*“ (Krenčeyová 2020: 105).

V kontexte obhajoby nominalizmu O. Slačálek, zdá sa, podobne preferuje nepoužívanie pojmu rasizmus ako apriórnej nálepky ale ako nedokonalý nástroj, ktorý sa prikladá k rôznym mocenským vzťahom a situáciám ako otázka (Slačálek 2020: 93).

Ťažko možno obhajovať používanie apriórnych, na kontexte nezávislých nálepk, ale protiargument je v tomto prípade zrejímavý. Rozvojové politiky sú tu viac ako 60 rokov, kritika rasizmu ešte dlhšie, akademická kritika eurocentrizmu v rozvojovom diskurze existuje od deväťdesiatych rokov minulého storočia a v súčasnosti sa už možno dá hovoriť o rozmachu blogov a iných kratších textov na tému rasizmu v rozvojovej spolupráci. Príspevok Tomáša Ryšku (2020) podobne ukazuje, že rasizmus skutočne je problémom aparátu rozvojovej spolupráce. Dokedy si teda budeme klásť otázky ohľadom rasizmu? Kedy nastane tá správna chvíľa povedať, že tu už konkrétna mimovládna organizácia či jej zamestnankyne svojou reprodukciou stereotypov neprechádzajú prvými fázami procesu rozvoja identity, ale jednoducho odmietajú kritiku, o ktorej vedia, že existuje, a preto je správne u nich hovoriť o rasizme?

Horký-Hlucháň tvrdí, že „*nenecháva[m] nikoho na pochybách, že rasistické výroky hovoria rasisti*“ (Horký-Hlucháň 2020: 119), keďže píšem, že rasizmus rozvojového diskurzu sa prenáša do identít rozvojárov. Je otázka ako presne definovať termín rasista – či do definície nezahrnúť otázku intencionality a možno aj jej sily a štrukturálnych možností potenciálneho rasistu. Pre niektorých aktérov je len veľmi ťažké nebyť rasistický v zmysle nepodieľať sa na výhodách rasistického systému, ale dá sa len súhlasiť s (tu mierne posunutým významom citátu) v texte M. Krenčeyovej, že rasizmus nie je (nutne) problémom individua. Preto isto môže byť kontraproduktívne nazývať konkrétnych ľudí rasistami a nikoho som verejne za rasistu nikdy neoznačil, ako mi to prisudzuje Horký-Hlucháň (2020: 119).³ Myslím si však, že je dôležité uvedomovať si, čo presne je súčasťou rasizmu a ktorý diskurz prispieva svojim rasizmom k nerovnosti vo svete. Preto nesúhlasím s Rattansim a jeho odmietnutím označovať „mäkké“ formy rasizmu za rasizmus (Rattansi 2007: 97 in Profant 2020: 3).

Dôležitou diskúziou je otázka, či nepriviligovaní môžu zaujímať rasistické postoje. Podľa Slačálka ak niečo také (takmer)⁴ odmietam, „*zbavuje[m] nepriviligovaných akčérstva*“ (Slačálek 2020: 96). So Slačálkom možno len súhlasiť, že existuje „*množstvo podôb rasializovanej nenávisti u skupín, ktoré sú jednoznačne utlačované*“ (ibid). Kľúčová odpoveď na otázku „*prečo by rasistické postoje utlačovaných a menej mocných nemohli byť rasistické a nemali by byť označované rovnakým slovom*“ (ibid.) spočíva práve v ním použitom spojení: „*rasializovaná nenávisť*“. Keďže je rasizmus nerovný sociálny vzťah (z nadradenej pozície), nemôže existovať tam, kde takýto vzťah nie je. Od slabšieho k silnejšiemu takýto vzťah z definície neexistuje. Ide teda o rasizáciu (či rasializáciu). Tá je v niektorých ohľadoch rovnako problematická ako rasizmus. Zároveň však môže byť aj emancipačná.

Užitočným kritickým argumentom je Slačálkova otázka, či české diskurzy o „skopčákoch“ majú nebyť vnímané ako rasistické len preto, že sú prenášané z podradnej mocenskej pozície. Tieto diskurzy sú problematické, pretože sa dopúšťajú rasizácie. Proti nerovnosti a rasizmu sa dá bojovať aj bez takýchto diskurzívnych prvkov. Avšak rasizovaná nenávisť voči „skopčákovi“ môže mať zjednocujúci charakter podobne, ako mohla byť zjednocujúca nenávisť voči „bielym“ alebo Francúzom. Posun medzi rasizmom a rasizáciou potom závisí od mocenskej pozície daných skupín.

Argument o „skopčákoch“ však môže napomáhať xenofóbnej alternatíve. Tá už je problematická (rasistická), pretože sa vymedzuje voči mnohým znevýhodneným. Považujem teda za správne odlišovať medzi národne-orientovanými diskurzami na základe ich vzťahu k rasizmu. Nemyslím si však, že v českom a slovenskom kontexte existuje širší

ľavicový národne orientovaný boj, ktorý by nemal problém s rasizmom. Na druhú stranu, pri súčasnej dominancii národnosti v otázke identity môže ísť pre boj proti nerovnosti (napríklad značnému nebezpečenstvu ľahkého skĺznutia k rasizmu zosilnenému o čiastočne nadradené semiperiférálne postavenie ČR a SR) o zmysluplnejšiu cestu než kosmopolitizmus, či internacionalizmus. Neznamená to, že rešpektovanie národa ako politickej kategórie ľavice je automaticky zmysluplná voľba (história ukazuje skôr opačným smerom), ale môže byť zmysluplnejšia ako voľba založená na globálnej identite. Kľúčovým prvkom tu je rešpekt k „voľbe“ národnosti ako základu identity a uvedomenie si k akému vykorisťovaniu prispievajú súčasné depolitizujúce diskurzy globalizovaných identít.

Užitočným argumentom do diskusie je aj poukázanie na existenciu rôznych, z hľadiska nerovnosti ťažko jednoznačne zaraditeľných rasizovaných vzťahov. Tak, ako sa voči Židom mohli anti-semitizmu dopúšťať ľudia chudobnejší ako niektorí Židia, ako píše Slačálek, tak sa aj dnes môžu anti-ciganizmu dopúšťať chudobní bieli Slováci. Toto je ostatne základ marxistickej kritiky rasizmu, ktorý má rozbíjať jednotu pracujúcej triedy. Rasizmus negatívne spája ľudí žijúcich v jednom (sociálne skonštruovanom) rasovom, či kultúrnom celku, medzi ktorými ale je mocenská (napríklad ekonomická) hierarchia tým, že ich vymedzuje voči rasovo, či kultúrne Iným (Hund 2010).

Preto sa dá očakávať, že ľudia na podobnej ekonomickej úrovni sa voči sebe budú vymedzovať na základe rasy (namiesto toho, aby sa spojili v triednom boji). Ide potom zo strany ekonomickejšie slabších, či rovnocenných ale „rasovo silnejších“ či presnejšie politicky silnejších *jednotlivcov* o rasizmus? Domnievam sa, že áno, pretože sú súčasťou dominantnej skupiny. Avšak existujúca hierarchia sa môže zmeniť a podriadená skupina sa môže stať v určitom kontexte dominantnou. Vtedy sa rasistické stereotypy môžu stať naspäť „iba“ rasizujúcimi a mať nielen negatívne dopady. Štúdia hodným prípadom by mohol byť postoj Palestínčanov voči Židom.

Slačálkom zmienený prechod k polycentrizmu v medzinárodnom poriadku (či skôr takéto vnímanie sveta) je ďalším z ambivalentných priestorov rasizácie a má za následok zmenu formy stereotypizácie. Stereotypy sú funkciou nerovnosti a tá môže byť rôzna. Oslabovanie nerovnosti vo všeobecnosti vedie k zostrovaniu stereotypov ako sa „vydedenci“ (napríklad nedotknutelní v Indii, či Rómovia v Európe) menia na „konkurentov“ ohrozujúcich dominantnú skupinu (napríklad Židia v stredoveku, či černosi po zrušení otrokárstva) (Nederveen Pieterse 1992: 234–235). Dnes by príkladom „konkurenta“ mohla byť práve Čína a (staro)nové formy stereotypizácie sa dajú nájsť v rasizovanom diskurze nového štátneho kapitalizmu (Alami – Dixon 2020: 6).

Údajný posun k polycentrizmu však dosiaľ stále zásadne nenarušil dominanciu existujúcu s výnimkou studenej vojny niekoľko storočí. Diskurz súťaže medzi USA a Sovietskym zväzom zhruba do osemdesiatych rokov minulého storočia naznačuje, akým smerom sa rasizácia môže posúvať v prípade vzniku mocensky ekvivalentných aktérov v polycentrickom svete. Hoci niektoré stereotypy (napríklad despotizmus vs. sloboda) počas studenej vojny pretrvali, do veľkej miery išlo o diskurz súťaže súperiacich modernít (Melegh 2006: 40–42).

Stereotypy môžu pretrvať po prekonaní hierarchie, avšak otázkou je, do akej miery sú v prípade rovnosti problematické. Isto by bolo krajšie žiť vo svete, v ktorom o Iných nemáme predsudky, ale tieto predsudky v prípade rovnosti viac nie sú rasizmom. Sú „len“ problematickou rasizáciou. Ale nelegitimizujú systém nerovnosti.

MÁ ANALÝZA ROZVOJOVÉHO RASIZMU ZMYSEL?

Jeden zo Slačákových argumentov spochybňuje celkový prínos vytvorenia konceptu „rozvojového rasizmu“ a takisto kritizuje zahmlenosť mojich formulácií, z ktorých údajne nie je jasné, „ktoré nerovné vzťahy sú základom pre rasizmus a ktoré nie“ (Slačálek 2020: 95). K vylučovaniu, diskriminácii, či tvorbe stereotypov prichádza na základe rôznych skupinových charakteristík. Jednou z nich môže byť rod, ďalšou trieda, ešte inou

sexuálna orientácia. Rasa je tiež takouto charakteristikou a spolu s práve menovanými je často prepletená. V tomto ohľade píše Hund o triednom rasizme, či rodovom rasizme (Hund 2007: 15–20). Základom rasizmu sú ale nerovné mocenské vzťahy (napríklad vojenské, technologické či ekonomické), ktoré predchádzajú vzniku rás následne legimitizujúcich túto nerovnosť. Súčasťou rasizmu sú vždy aj kultúrne charakteristiky.

Pre otázku, ktoré nerovné vzťahy sú základom pre rasizmus v zmysle „*klúča, ktoré nerovnosti je vhodné tematizovať prizmatom rasizmu*“ (Slačálek 2020: 95), však je menej podstatné, či sa bavíme o rase alebo kultúre. Dôležitejšie je uvedomiť si existenciu skupín, ktoré sú dnes súčasťou rasizmu a na základe charakteristík priradzovaných k týmto skupinám odhaľovať menej zjavné formy rasizmu, ako sa to deje v prípade rozvojového rasizmu. Rozvojové indikátory sú rasistické nielen preto, že často odkazujú na existujúce kultúrne stereotypy (napríklad indikátor vzdelania), ale najmä preto, že sa hierarchicky vzťahujú k tradične rasovo odlišovaným skupinám. Typickým rasovým stereotypom v minulosti bola postava Samba – černoškého blázna, spokojného otrocka, večného lenivého dieťaťa (Nederveen Pieterse 1992: 152–153). Dnes sa prvky tohto stereotypu naďalej prejavujú v rozvojovom diskurze na jednu stranu infantilizáciou (Dogra 2014: 33–39) – reprezentovaním Afriky prostredníctvom detí, na druhú stranu nevzdelanosťou. Práve tu sú kľúčové indikátory prinášajúce zjavné fakty prostredníctvom (rozvojovej) štatistiky.

Slačálkovi ďalej nie je jasné, prečo nie je „rozvojový rasizmus“ podradený pod „kultúrny rasizmus“. V prvom rade treba napísať, že pod kultúrny rasizmus implicitne podradený je – je súčasťou „nového“, ktorý sa dá definovať aj ako kultúrny (Profant 2020: 23). Celá tabuľka stereotypov v rozvojovom diskurze (ibid.: 27) spadá do veľkej miery pod kultúrny rasizmus (nespadajú tam napríklad farby – bieli-černi, tiež je otázkou, ako vymedziť napríklad stereotyp výskytu chorôb). Čiže na jednu stranu „rozvoj“ je podkategóriou kultúry, na druhú stranu kultúrne stereotypy sa nachádzajú v rozvojovom diskurze. Myslím si však, že analytické odlišenie kultúrneho od rozvojového rasizmu má zmysel, pretože niektoré kategórie rozvojového diskurzu na prvý pohľad nijak nepripomínajú kategórie kultúrneho rasizmu, avšak pod definíciu rasizmu spadajú – pripisujú rôznym aktérom nerovné hodnoty, pričom nespochybňujú ich nerovný vzťah.

To, že „*migrantské komunity, ktoré sú objektom ‚kultúrneho rasizmu‘, sú takisto imaginárnymi ‚sociálno-geografickým jednotkami‘ situovanými do jednotlivých štvrtí západných veľkomiest*“ (Slačálek 2020: 94), znamená len, že sociálno-geografická jednotka môže byť nanajvýš ak pomôcka pri analýze. V článku som písal o krajine ako typickej geografickej jednotke rozvojového rasizmu. Myslím si, že to platí, pridá by som k nej väčší región a prípadne termíny ako rozvojový svet, väčšinový svet či globálny Juh. Predpokladám, že analýza diskurzu by ukázala dominanciu indikátorov, ktoré sa na prvý pohľad nedajú považovať za kultúrne charakteristiky. Koncept rozvojového rasizmu je užitočný v tom, že by mal zachytiť tieto menej zjavné formy rasizmu, ako je napríklad termín rozvoj alebo indikátor HDP.

Zo Slačáčkovej argumentácie nie je jasné, prečo by bolo potrebné rozvinúť argument o prvenstve politických a ekonomických nerovností pri definícii „rozvojového sveta“. Politické (pravdepodobne myslené ako vojensko-mocenské vrátane technologických) a ekonomické nerovnosti sú základom rasizmu aj biologického a kultúrneho. Na nich je vystavaná „nadvetba“ kedysi civilizačného a dnes rozvojového diskurzu. Primárne od nich sa dá odvodiť vznik rasizmu vo všeobecnosti. „Rozvojový svet“ sa dá definovať rôzne, najjednoduchšie asi prostredníctvom „rozvojovej pomoci“, ale aj prostredníctvom HDP. Dal by sa ale aj prostredníctvom indexu Šťastnej planéty, či Indexu udržateľného rozvoja. Posledné dva menované rebríčky sú rasizujúce, avšak zároveň antirasistické, pretože tradičné rebríčky obracajú na hlavu a na piedestál kladú mocensky slabšie krajiny (a tieto rebríčky by sa mohli stať rasistickými v prípade mocenských zmien v prospech im dominujúcich krajín).

Zmätočnou kritikou sa zdá byť nepochopenie (neznalosť?) Balibarovho argumentu.⁵ Po ňom Slačálek správne reprodukuje tvrdenie, že základná myšlienka rozvoja je antirasistická, že v diskurzívnej praxi to tak celkom nie je, ale potom nasleduje ťažšie zrozumiteľný argument, že rasizmus môže byť produktom rozvojového diskurzu, ale je výsledkom procesu a nie „*esenciálnym rysom odvodeným od nerovnosti*“ (Slačálek 2020: 96). Nič podobné netvrdím, ako som napísal, v našej spoločnosti existujú užitočné a legitímne nerovnosti.

Nech je akokoľvek, tento môj problematický prístup má údajne za následok ľahký prechod od rozvojovej pomoci k nachádzaniu rasizmu v transformačnom diskurze vo vzťahu k strednej a východnej Európe. Akoby medzi SVE a krajinami globálneho Juhu ani nebol zásadný rozdiel. Rozdiel tam je, ale to neznamená, že vo vzťahu medzi Západom a Východom nemôže existovať rasizmus.

A Slačálek sa pýta: Na čo nám ale pomôže aplikovať prizmu „rasizmu“ na vzťah medzi nemeckým jadrom EÚ a stredoeurópskymi štátmi? Čo sa vďaka tejto aplikácii dozvieme navyiac oproti „púhej“ aplikácii wallersteinovského konceptu semiperiférie?

Tu by azda mohla byť moja argumentácia mierne inovatívna. Práve vďaka aplikácii konceptu rasizmu na dominantne biele semiperiférálne štáty môžeme vidieť, že kľúčová nie je farba pleti. To samozrejme nie je nič nové a v úvode článku sám citujem dávno prebádané príklady (napríklad rasizmus Angličanov voči Írom). Takisto vieme o „demi-orientalizme“ voči východnej Európe (Wolf 1994). To, čo stručne naznačujem v texte, je existencia rovnakého diskurzívne-exploatačného mechanizmu, ktorá sa reprodukuje ako v jazykovej, tak v materiálnej rovine. Nielen kultúrny diskurz je spojený s vykorisťovaním Východu, ako na to poukazuje Wolf, ale aj rozvojový. A toto je snáď moja pridaná hodnota. Kultúrne stereotypy dnes zosobnené napríklad poľským inštalátrom je vhodné doplniť o analýzu rozvojového diskurzu, v ktorom má stredná a východná Európa svoje jasné miesto medzi Západom a globálnym Juhom. Otázka, k čomu nám má takýto prístup pomôcť, sa v prípade mojej snahy doplniť Wolfa rovná otázke, aký zmysel má snažiť sa nuansovať prístup k svetu v sociálnych vedách. Zo Slačalkovej otázky však vyplýva dokonca kritika zmysluplnosti skúmania Wolfovho demi-orientalizmu. Myslím si, že je dôležité, byť si vedomý funkcie kultúrnych stereotypov v systéme vykorisťovania, a to vo vzťahu Sever–Juh ako aj Západ–Východ.

HOVORENIE SUBALTERNÝCH A BANALIZÁCIA RASIZMU

Jedným z argumentov textu je existencia prepojenia globálneho kapitalizmu s rozvojovou spolupracou a populačným diskurzom. Ondřej Horký-Hlucháň mi v tomto ohľade vyčíta, že nevnímam potrebu antikoncepcie ako nástroja na zväčšovanie medzier medzi narodením detí. Horký-Hlucháň súhlasí, že tanzánske ženy chcú mať viac ako päť detí, to ale neznamená, že by nechceli antikoncepciu, teda, že by neexistovala „nenaplnená potreba“ po tejto antikoncepcii, pretože 22 % ju podľa ním citovaného prieskumu požaduje. Skúsenosti, potreby a túžby ľudí údajne označujem za vnútené a neautentické, aj keď to vraj preukázateľne nie je pravda. Oddelovanie tehotenstiev je totižto tradičná či hybridná kultúrna praktika. Z uvedeného potom má tiež vyplývať, že moja pozícia je udržateľná iba ignorovaním alebo manipulovaním empirického výskumu.

Isto treba privítať takéto empirické doplnenie mojej argumentácie a myslím si, že je dôležité, aby boli potreby tanzánskych žien napĺňané. Ak si žiadajú antikoncepciu, majú ju mať (v súlade s mocensky primeraným rozhodovacím mechanizmom). Kritika Horkého-Hlucháňa však miery inam, než kde leží môj (či skôr Bendixov a Ziaiov) argument. Ten sa netýka iba tanzánskych žien, ale najmä nemeckej rozvojovej praxe. Manažér Tanzánskeho nemeckého programu na podporu zdravia v rozhovore povedal: „*Predtým, než som sem prišiel, Tanzánia bola pre mňa krajinou [...] v ktorej bola téma populačného rastu extrémne prominentná. [...] Prekvapivo, v kontraste k tomu nebol záujem o antikoncepciu, ktorý sa dá zisťovať prostredníctvom nenaplnenej potreby, tak*

vysoký. To znamená, že akceptácia rodinného plánovania nie je ešte tak vysoká, ako by sme dúfali. [...] To, čo môžeme my ako nemecká rozvojová spolupráca urobiť, [...] je podporiť ministerstvo a občiansku spoločnosť vo vytváraní tohto záujmu“ (Interview 24 in Bendix 2016: 7).

Čiže snaha vytvoriť záujem o antikoncepciu tu zjavne nie je nijakým tajomstvom. To, že existuje 22 % tanzánskych žien, ktoré majú záujem o antikoncepciu, sa nevyklučuje s tvrdením, že „je tu zo strany rozvojového aparátu vytváraný dojem ‚nenaplnenej potreby‘ antikoncepcie“ (Profant 2020: 33). A rovnako to neznamená, že by som ignoroval alebo manipuloval empirický výskum. Ja sa len zameriavam na prepojenie globálneho kapitálu (Bayer) s rozvojovým diskurzom (utláčané ženy – nerozvinutosť) a praxou rozvojovej spolupráce (snaha meniť postoje a správanie, poskytovanie antikoncepcie v komunitách) a snažím sa poukázať na skutočnosť, že toto prepojenie má rasový charakter.⁶

Problematický je podľa mňa aj zrejme kritický argument M. Krenčeyovej, týkajúci sa možnosti prideliť krajinám ako kvázi-homogénnym jednotkám farbu pleti, „pretože tieto krajiny, resp. ich reprezentácie rasizuje“ (Krenčeyová 2020: 103). Protiargument už bol povedaný. Rasizácia nie je rasizmus a ak je súčasťou boja proti rasizmu, môže byť užitočná. Nemecko a Česko boli v diskurze skonštruované ako (dominantne) biele dávno predtým, než som napísal svoj článok. Ja len reprodukujem a kritizujem túto konštrukciu.

Nesúhlasím s M. Krenčeyovou ani v otázke problematickosti farby pleti ako „pomocnej kategórie, ktorá má často funkciu akejsi jazykovej barly“ (Krenčeyová 2020: 103). Myslím si pravý opak: analyticky je podľa mňa farba pleti ako pomocná kategória nevyhnutná, problematická je ako ontologická kategória. Ako inak sa budeme baviť o farbe pleti, keď už sa iní ľudia o farbe pleti bavajú, než prostredníctvom použitia termínu „farba pleti“? Príklad s „fyzicky ‚bledou‘ pleťou“ (ibid.) Sýrčana sám o sebe nestačí na to, aby rasy v predstavách nemeckého obyvateľstva zanikli. Ak raz takýmto spôsobom existujú, musíme s nimi v kritickej diskusii pracovať a akceptovať ich existenciu/skonštruovanosť. Príklad Sýrčana môže byť užitočný pre dokazovanie ich problematickosti.⁷

Poslednou zaujímavou kritikou je tvrdenie, že „banalizujem závažnejšie formy [rasizmu], pretože sám v článku biologický, kultúrny ani rozvojový rasizmus nijak nezoradzujem z hľadiska spoločenskej nebezpečnosti“ (Horký-Hlucháň 2020: 119). Trepagnier, ktorú cituje M. Krenčeyová píše, že „jemné formy rasizmu toho urobia viac na udržanie rasovej nerovnosti, než otvorené formy rasizmu“ (Trepagnier 2011: 354). Dáva tak jednu možnú odpoveď na kritiku Horkého-Hlucháňa. Podľa môjho názoru je kľúčom k odpovedi kontext svetovej nerovnosti a dominancia rôznych diskurzov. Tie by mohli naznačiť smer zoradovania typov rasizmu podľa nebezpečnosti. Isto, niekto sa môže rozhodnúť začať porovnávať genocídy, niekto môže hľadať spojitosť medzi verejnými rasistickými prehláseniami politikov a následnými násilnými aktivitami, ale zmysel môže mať aj porovnanie nerovných mocenských vzťahov a analýza tých diskurzov, ktoré najviac túto nerovnosť legitimizujú.

ZÁVER

Otázka politickej praxe nadväzuje na diskusiu v poslednom odstavci. Boj proti rasizmu v zmysle spoliehania sa na osobnú transformáciu naozaj môže byť príliš malým krokom, či dokonca krokom opačným smerom. Zameranie sa na rasizmus extrémistickej pravice môže mať za následok ignorovanie systémového rasizmu a problematických diskurzov mimo biologických kategórií. Seba-orientalizácia sa potom dokonca stáva súčasťou dominantného rasistického diskurzu napríklad v strednej Európe.

Nuansovaná diskusia o rasizme je preto kľúčová pre porozumenie tomuto širokému a komplexnému fenoménu. Odmietnutie používať nálepku rasistu v záujme menej vyhrotenej diskusie je legitímna pozícia a je dosť dobre možné, že analýza by ukázala užitočnosť takéhoto postoja. Zároveň si však myslím, že je dôležité byť si vedomý šírky rasistického diskurzu a byť schopný vnímať aj na prvý pohľad menej zjavné

diskurzívne prvky ako rasistické. Strategické (ne)nálepkovanie sa s takýmto prístupom nevyklučuje.

¹ Horký-Hlucháň (2020: 119) dokonca tvrdí, že „*priznávam*“, že z mojej definície rasizmu vyplýva, že za rasistické je možné označiť takmer čokoľvek. Nie je to tak. V texte píšem, že „*[z] uvedeného sa môže zdať, že za rasistické je možné označiť takmer čokoľvek*“ (Profant 2020: 24), a myslím si to, čo píšem: niečo také sa môže zdať. Podľa mňa za rasistické nie je možné označiť takmer čokoľvek.

V podobnej súvislosti tvrdí, že sa dopúšťam vedomej alebo nevedomej manipulácie, keď existujúcu literatúru venujúcu sa najmä (ale nielen) stereotypom rozvojového diskurzu považujem za príklady literatúry o rasizme v rozvoji. Vyvolávam tým vraj dojem, že na takúto českú a slovenskú literatúru nadväzujem. Tá však podľa Horkého-Hlucháňa existuje iba v mojich vlastných predstavách.

Nie je to celkom tak. Horký-Hlucháň, ktorý s uvedeným argumentom prichádza, sám podobne ako druhá mnou citovaná autorka (Fecenková 2013) o rasizme vo svojom texte píše. Ďalší citovaný sa k výskumnej správe, ktorej je spoluautorom, vyjadril, že ak uváži, čo ja označujem za rasizmus, tak „*sa dá chápať aj ako text, ktorý sa venuje rasizmu, hoci ho explicitne nezmiňuje*“ (Hrubeš 2020). Možno je vhodné dodať, že s Milanom Hrubešom spolupracujeme na grante. Podstatné však je, že v týchto prípadoch zjavne k žiadnej manipulácii nedochádza.

Naopak, problematické je, že z argumentácie Horkého-Hlucháňa vyplýva, že mediálny text, ktorý obsahuje stereotyp „*čiernej Afriky*“ ako primitívneho kontinentu“, „*kladie esenciu Afriky za hranice civilizácie*“ a rezignuje „*na možnosti zmien [rozvojového sveta]*“ (Horký 2011: 117–119), podľa neho nespadá do kategórie rasizmu. Tam potom na základe jeho reakcie patria iba stereotypy založené na biologickom poňatí rasy. Takéto chápanie rasizmu je obzvlášť nebezpečné a vymyká sa dnes bežne akceptovanému konceptu kultúrneho rasizmu.

² Podobne problematická je kritika, že nerozvíjam analýzu založenú na Spivak a preberám jej koncept z druhej ruky (Slačálek 2020: 94). Na to, aby takáto kritika bola prínosná by potrebovala argument, ktorý vysvetlí, v čom presne je moje využitie Spivak nedostatočné. Nehovoriac o tom, že sa tento koncept dostal z rovnakej druhej ruky do učebnice *Postkolonializmus a rozvoj* (McEwan 2009: 128–129) a neviem o tom, že by sa o tomto koncepte viedli nejaké spory.

Rovnako je problematická aj námietka Horkého-Hlucháňa, že kritika by mala „*odmietnuť autorské sebaoprenie spojované s tradičnou vedeckou produkciou, čo si vyžaduje ukázať našu situovanosť a stanovisko*“ (Horký-Hlucháň 2020: 117). Zároveň by sa kritika podľa ním citovného Puig de la Bellasca mala otvoriť „*dôsledkom, ktoré môže spôsobiť našimi kritikami svetom, s ktorými by sme radšej nemali nič spoločné*“ (Horký-Hlucháň 2020: 117). Aj v tomto prípade treba poukázať na konkrétne dopady, ktoré by daný text mohol mať. Svoju situovanosť som uviedol napríklad vo svojej dizertačnej práci (Profant 2015b: 25) a súhlasím, že niekedy je skutočne zmysluplné takúto situovanosť uvádzať, avšak nemyslím si, že niečo také je nutné robiť v teoretickej práci, ktorej cieľom sú ďalšie empirické štúdie.

³ Podobne problematické je tvrdenie Horkého-Hlucháňa, že som sa dopustil vedomej alebo nevedomej manipulácie, keď som citoval jeho prácu (Horký 2011) ako príklad diskurzu „*rozvoja tvoreného vládnymi rozvojovými agentúrami či medzinárodnými organizáciami*“ (Profant 2020: 28). Prácu som necitoval ako príklad diskurzu rozvoja tvoreného vládnymi rozvojovými agentúrami či medzinárodnými organizáciami, ale ako príklad prác analyzujúcich stereotypy, ktoré sa dajú nájsť v Tabuľke č. 2 (ibid.: 27). Celá časť vety totižto znie takto: „*Stereotypy v tabuľke č. 2 sa dajú nájsť v diskurze rozvoja tvoreného vládnymi rozvojovými agentúrami či medzinárodnými organizáciami (pre SR a ČR pozri Horký 2011; Profant 2019; Pavlicová 2012; Fecenková 2013)*“ (ibid.: 28) a odkazy sa jednoducho týkajú SR a ČR a stereotypov, ktoré sa v nich vyskytujú a ktoré sumarizuje Tabuľka 2. Syntax danej vety takéto čítanie nevyklučuje. Naopak, je nezmyselné predpokladať, že by mohli existovať české alebo slovenské medzinárodné organizácie.

⁴ Vo svojom texte píšem, že o rasizme aktérov globálneho Juhu voči Severu sa dá hovoriť „*len zriedka*“ (Profant 2020: 28). Slačálek sa pýta „*kedý?*“. Odpovedá si na inom mieste sám, keď píše o zmenených pomeroch v dekolonizovaných krajinách. Dokážem si predstaviť v týchto krajinách otočenú skupinovú dynamiku, hoci treba aj tu brať do úvahy globálny rasistický kontext, ktorý je opačný.

⁵ Slačálek píše, že je symptomatické (v čom?), že na s. 22 píšem v prípade nového rasizmu s odkazom na Balibara o „*neprekonateľnosti kultúrnych rozdielov*“ a na s. 28 píšem o novom kultúrnom rasizme prekonateľných rozdielov. Rozpor je dôsledkom spôsobu, akým Balibar píše o rasizme. Neprekonateľnosťou má na mysli dopad používania „*rasizmu bez rás*“: „*biologický alebo genetický naturalizmus nie je jediným spôsobom ako naturalizovať ľudské správanie [...] kultúra môže tiež fungovať ako príroda a môže fungovať ako spôsob uzamknutia skupín a priori do genealógie, do determinácie, ktorá je od počiatku nemenná a nedotknuteľná*“ (Balibar 1991: 22, zvýraznenie pôvodné). Samotná nová rasizmu však „*na prvý pohľad nepostuluje naderadenosť určitých skupín alebo národov*“ (ibid.: 21). Inými slovami – nová rasizmu postuluje prekonateľnosť kultúrnych rozdielov, avšak dopadom jeho používania je ich upevňovanie a teda v konečnom dôsledku neprekonateľnosť. Zmienené rozdiely sú teda prekonateľné a neprekonateľné zároveň ako píšem aj na s. 25 odkazujúc na Halla, stereotypy upevňujú ľahko viditeľné charakteristiky v diskurze „*ako nemenné*“ (Hall 1997: 258) a na s. 23 vysvetľujem, že kým biologické prvky sú obvykle nezmeniteľné, „*kultúrne prvky rasizmu sa minimálne v teoretickej rovine dajú meniť*“ (Profant 2020: 23).

- ⁶ Horký-Hlucháň ďalej tvrdí, že ignorujem empirickú literatúru, ktorá údajne vyvracia že „*pozitívne obrazy iných teda majú v tomto ohľade rovnaký dopad ako ich negatívne zobrazenia*“ (Profant 2020: 30). Kľúčové je v tejto vete slovné spojenie „*v tomto ohľade*“. Odkazuje na argument v predchádzajúcom odseku o depolitizácii nerovných mocenských vzťahov v globálnom ekonomickom systéme. Čiže tvrdím, že aj pozitívne, aj negatívne obrazy majú depolitizujúci charakter. Horkým-Hlucháňom uvedený text od Bakera (2015) (ktorý necitujem) sa pritom depolitizácii vzťahov v tomto ohľade nevenuje a primárne preukazuje, že bieli Američania viac podporujú pomoc zahraničným chudobným afrického ako európskeho pôvodu (ibid.: 93). To moje tvrdenie nevyvracia.
- ⁷ Horký-Hlucháň v podobnej súvislosti tvrdí, že sklzávam do „*starého*“ rasizmu, keď „*považujem Čechov a Nemcov za tých, ktorí majú ‚rovnako bielu‘ farbu pleti*“. Česko dva odseky predtým považujem za krajinu, „*v ktorej žijú prevažne bieli*“ (Profant 2020: 32), čiže áno, Česi sú rovnako bieli ako Nemci v zmysle, že sú do rovnakej miery bieli, ale ani Česi, ani Nemci nie sú ako skupiny obyvateľov úplne bieli. Rovnakosť je v dominancii beloby v týchto krajinách. V oboch žijú menšiny skonštruované ako inofarebné.

Literatura

- Alami, Ilias – Dixon, Adam D. (2020): The strange geographies of the ‘new’ state capitalism. *Political Geography*, Vol. 82, Article 102237, <doi:10.1016/j.polgeo.2020.102237>.
- Baker, Andy (2015): Race, Paternalism, and Foreign Aid: Evidence from U.S. Public Opinion. *American Political Science Review*, Vol. 109, No. 1, s. 93–109, <doi:10.1017/S0003055414000549>.
- Balibar, Etienne (1991): Is There a ‘Neo-Racism’? In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel (ed.): *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. London–New York: Verso, s. 17–28.
- Beck, Ulrich (2003): Toward a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent. *Constellations*, Vol. 10, No. 4, s. 453–468, <doi:10.1046/j.1351-0487.2003.00347.x>.
- Bendix, Daniel (2016): From Fighting Underpopulation to Curbing Population Growth: Tracing Colonial Power in German Development Interventions in Tanzania. *Postcolonial Studies*, Vol. 19, No. 1, s. 53–70, <doi:10.1080/13688790.2016.1228137>.
- Fecenková, Jana (2013): „Rozvinuté“ Slovensko vs. „rozvojová“ Afrika. *JeToTak.sk - Blog Kritická Ekológia*, 22. 8. 2013, <<http://blog.jetotak.sk/kriticka-ekonomia/2013/08/22/jana-fecenkova-%E2%80%99Erozvinute%E2%80%99C-slovensko-vs-%E2%80%99Erozvojova%E2%80%99C-afrika>>.
- Hall, Stuart (1997): The Spectacle of the ‘Other’. In: Hall, Stuart (ed.): *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. London: SAGE and the Open University, s. 223–279.
- Horký, Ondřej (2011): Mediální stereotypy Jihu jako překážka veřejné diskuse: důsledky pro českou rozvojovou spolupráci. *Hledání českých zájmů II. Obchod, lidská práva a rozvoj*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, s. 102–124.
- Horký-Hlucháň, Ondřej (2020): Inflation rasismu, devalvace chudých a fetišizace kritiky: odpověď na článek Tomáše Profanta. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 55, No. 3, s. 116–123.
- Hruběš, Milan (2020): RE: Rasismus, 9. 7. 2020, emailová komunikácia.
- Hund, Wulf D. (2010): Negative Societalisation. Racism and the Constitution of Race. In: Hund, Wulf D. – Kriklar, Jeremy – Roediger, David (ed.): *Wages of Whiteness and Racist Symbolic Capital*. Berlin: Lit, s. 57–96, <https://www.academia.edu/5234894/Negative_Societalisation_Racism_and_the_Constitution_of_Race_A_Historico-Sociological_Perspective_>.
- Illich, Ivan (1978): *The Right to Useful Unemployment and Its Professional Enemies*. London and Boston: Marion Boyars.
- Krenčeyová, Miša (2020): O rasizme na Slovensku po slovensky? Odpoveď Tomášovi Profantovi. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 55, No. 3, s. 101–108.
- Manzo, Kate (1991): Modernist Discourse and the Crisis of Development Theory. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 26, No. 2, s. 3–36.
- McEwan, Cheryl (2009): *Postcolonialism and Development*. Oxon – New York: Routledge.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourse on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Nederveen Pieterse, Jan (1992): *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Profant, Tomáš (2015a): Postkolonialismus: perspektíva podrobených ako východisko skúmania. In: Horký-Hlucháň, Ondřej – Profant, Tomáš (ed.): *Mimo Sever a Jih. Rozumět globální nerovnostem a rozmanitosti*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, s. 37–59.
- Profant, Tomáš (2015b): *Does one discourse rule them all? A comparison of development apparatuses in Slovakia and Austria* (PhD). University of Kassel, Kassel.
- Profant, Tomáš (2020): Rasismus v rozvoji a v rozvojovej spolupráci. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 55, No. 1, s. 21–40, <doi:10.32422/mv.1611>.
- Rattansi, Ali (2007): *Racism: A Very Short Introduction*. Very Short Introductions. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Ryška, Tomáš (2020): Rasismus bílého boha. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 55, No. 3, s. 109–115.
- Slačálek, Ondřej (2020): Jak nepsat o rasismu. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 55, No. 3, s. 92–100.

- Wolf, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Note

The author would like to thank Daniel Bendix, Milan Hrubeš and Jan Daniel for their contribution to this reaction.

AUTHOR BIOGRAPHY

Tomáš Profant studied political science, International Relations and European studies at Masaryk University in Brno and obtained his PhD at the University of Kassel. He is a research fellow at the Institute of International Relations in Prague and a lecturer at the Institute of European Studies and International Relations at the Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava. His research interest includes International Political Economy, North-South relations, post-development and postcolonial theory, and critical discourse analysis. Recently he published the monograph *New Donors on the Postcolonial Crossroads: Eastern Europe and Western Aid*.